

IBA BERLIN 2020

De nalatenschap

The Legacy

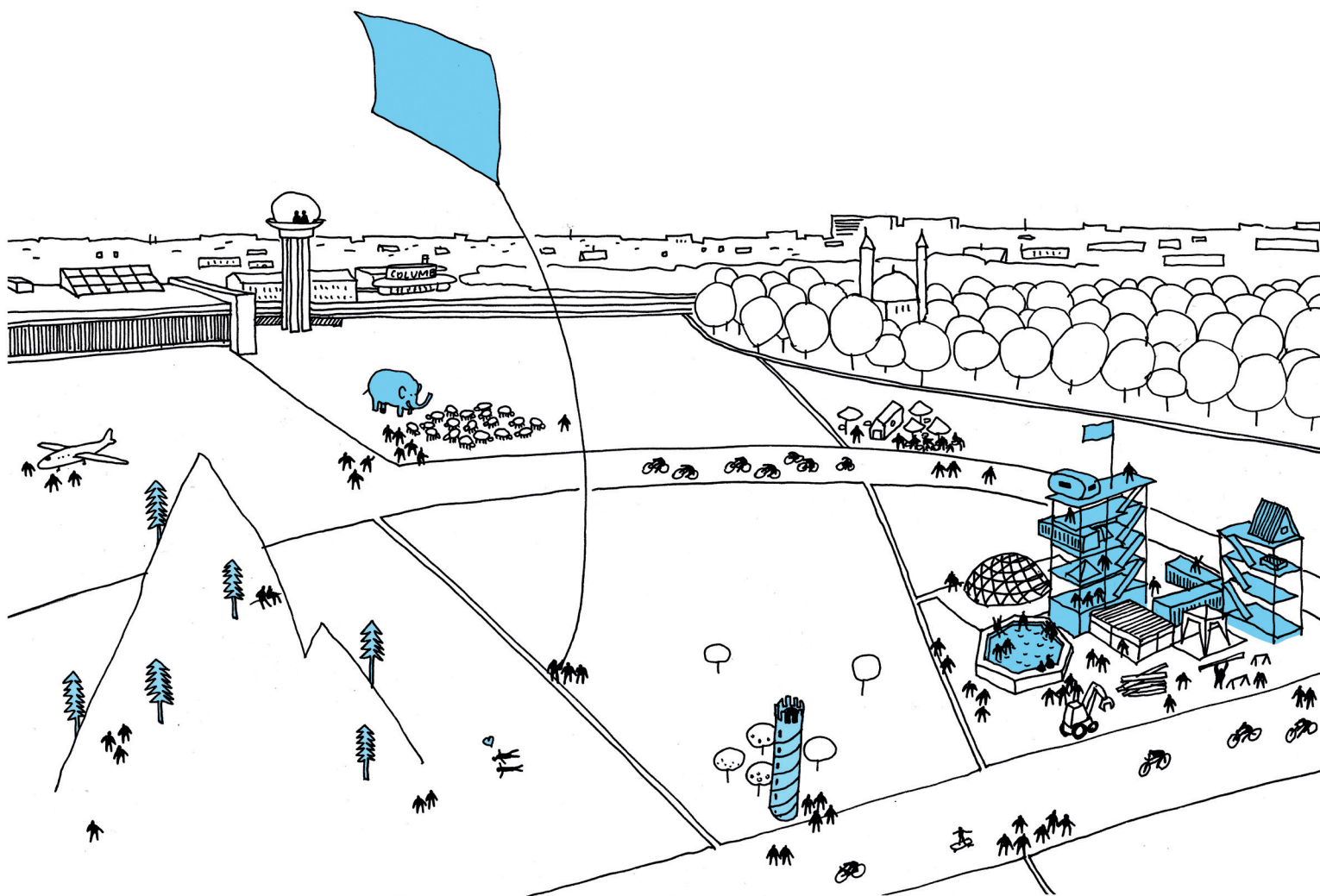
Hans Teerds

DASH

Interview met/with Vanessa Miriam Carlow

Housing Exhibitions

Woningbouwtonstellingen



Transformatieruimte in de stad
Berlijn, luchthaven Tempelhof
Transformation zone in the city of
Berlin, at Tempelhof airport

'Wenn es um architektonischen Glanz geht, dann träumt man in Berlin gerne von vergangener Größe'. Met deze analyse opende de Berlijnse krant *Tagesspiegel* een artikel over de sloop van het Lützowplatzcomplex, een woningbouwproject naar ontwerp van de bekende architect Matthias Oswald Ungers.¹ Dit project was één van de concrete resultaten van IBA 1987, de Internationale Bauausstellung die dat jaar aan het publiek werd gepresenteerd. De woningen werden begin 2013 afgebroken; de sloop viel ongeveer samen met het plan om de Kreuzbergtoren, John Hejduk's bijdrage aan IBA 1987, af te breken. De Kreuzbergtoren (overigens een van Hejduk's weinige gerealiseerde projecten) ontsprong de dans, heeft nu zelfs de monumentenstatus gekregen en wordt bovendien door de nieuwe eigenaren gerestaureerd.

Intussen werden plannen gemaakt voor een nieuwe Bauausstellung: de IBA Berlin 2020. Kort samengevat waren de ambities van deze IBA dat in de stad niet alleen 'dromen van vergane glorie' verwezenlijkt worden, zoals de herbouw van het voormalige stadslot (tegenwoordig het *Humboldtforum*), maar dat de inwoners ook trots moeten kunnen zijn op de eigentijdse antwoorden, die hun stad weet te formuleren op actuele vraagstukken van huisvesting en openbare ruimte. Helaas werden de voorbereidingen voor de nieuwe IBA dit najaar stopgezet. Een bericht op de officiële website laat weten dat de Senaat geen budget heeft gereserveerd in de begroting van 2014-2015 om de IBA te continueren. Desondanks 'zullen de belangrijke thema's op de agenda blijven, ook zonder het kader van een Internationale Bauausstellung'.²

In het voorjaar van 2013 interviewde ik Vanessa Miriam Carlow, hoofd van het Institute for Sustainable Urbanism (ISU) van de TU Braunschweig en samen met Dan Stubbergaard eigenaar van COBE, een architectenbureau met vestigingen in Kopenhagen en Berlijn. Carlow was lid van het 'prae-IBA-team'³ dat de IBA Berlin 2020 voorbereidde. In het interview reflecteerde ze met name op de achterliggende ideeën die ook na deze IBA van cruciaal belang zouden blijven voor de stad. Op dat moment was de situatie veelbelovend: verschillende politieke partijen hadden het project tijdens de campagne voor de lokale verkiezingen van 2011 gesteund en de 'grote coalitie' van SPD en CDU die tegenwoordig in de stad aan de macht is, had met het programma ingestemd. Maar nu de voorbereidingen voor de IBA definitief zijn afgezegd, kun je je afvragen wat alleen al het initiatief voor een dergelijk evenement de stad heeft opgeleverd. Dit interview onderzoekt zowel de gekozen benadering van IBA Berlin 2020 als het (helaas al in 2013) vroegtijdig einde daarvan.

Achter een initiatief om een IBA te organiseren gaat een zekere urgentie schuil, een analyse en onderkenning van een ruimtelijk probleem dat integraal opgepakt moet worden. Wat is het probleem van Berlijn vandaag de dag, ruimtelijk gezien?

Er zijn drie niveau's te onderscheiden waarop de huidige ruimtelijke problematiek van Berlijn zich ontvouwt. De meeste stedenbouwkundige plannen en architectuurprojecten van de afgelopen 20 jaar, na de val van de muur in 1989, waren bedoeld om van Berlijn weer één geheel te maken, om de scherpe kantjes van de tweedeling in West- en Oost-Berlijn te verzachten. Deze in feite esthetische strategie, die was ontwikkeld tijdens de IBA 1987, was opgezet als 'kritische reconstructie' van het stedelijk weefsel. Dit heeft echter geresulteerd in heel traditionele en weinig vernieuwende (architectuur)projecten. Nu het project om van Berlijn weer een stad te maken bijna is voltooid, moeten we erachter zien te komen wat het volgende samenbindende

'If it's about architectural splendour, Berlin is eager to dream of faded glory,' Berlin newspaper *Tagesspiegel* recently stated as the opening of an article announcing the demolition of the Lützowplatz building, a housing complex designed by well-known architect Matthias Oswald Ungers.¹ This project was one of the tangible results of the 1987 Internationale Bauausstellung (IBA). This residential complex was demolished in early 2013; at the same time there were plans to break down the Kreuzberg tower, architect John Hejduk's contribution to the 1987 IBA. The Kreuzberg tower – a rare example of Hejduk's built work – was fortunately saved at the last minute and is now even protected by the government and being restored by its new owners.

In the mean time plans were being made for a new Bauausstellung: IBA Berlin 2020. The objectives of this IBA were to realize 'dreams from past ruins' for the city, represented, for instance, by the rebuilding of the former city castle (now known as the *Humboldtforum*), but also to proudly present the city's contemporary responses to current questions concerning housing and public space. Unfortunately, the preparation of this new IBA came to an early end in the fall of 2013. As the official website states: the Senate didn't reserve room in the 2014/2015 budget to continue the preparation. Nevertheless, 'even without the format of an International Building Exhibition these issues will remain on the agenda'.²

In the spring of 2013 I interviewed Vanessa Miriam Carlow, head of the Institute for Sustainable Urbanism (ISU) at the Technical University in Brunswick (Germany) and co-owner, with Dan Stubbergaard, of the architecture firm COBE, based in Copenhagen and Berlin. Carlow was a member of the 'prae-IBA-team',³ the team preparing IBA Berlin 2020. In the interview she reflected on the ideas that would continue to be of crucial importance to the city after the IBA. At the time the situation seemed promising: the IBA had been embraced by distinct political parties during the local election campaign in 2011, and valued afterwards by the 'grand coalition' of SPD and CDU that govern the city today. Now that it's been cancelled, the question remains what value even just the initiative to prepare such an event may have offered the city. This interview therefore investigates both the approach to the IBA Berlin 2020, as well as its – regrettably untimely – aftermath.

Beyond the initiative to organise an IBA, there is always an analysis and recognition of an urgent spatial problem that needs to be addressed from multiple perspectives. What are the actual problems of Berlin, spatially seen?

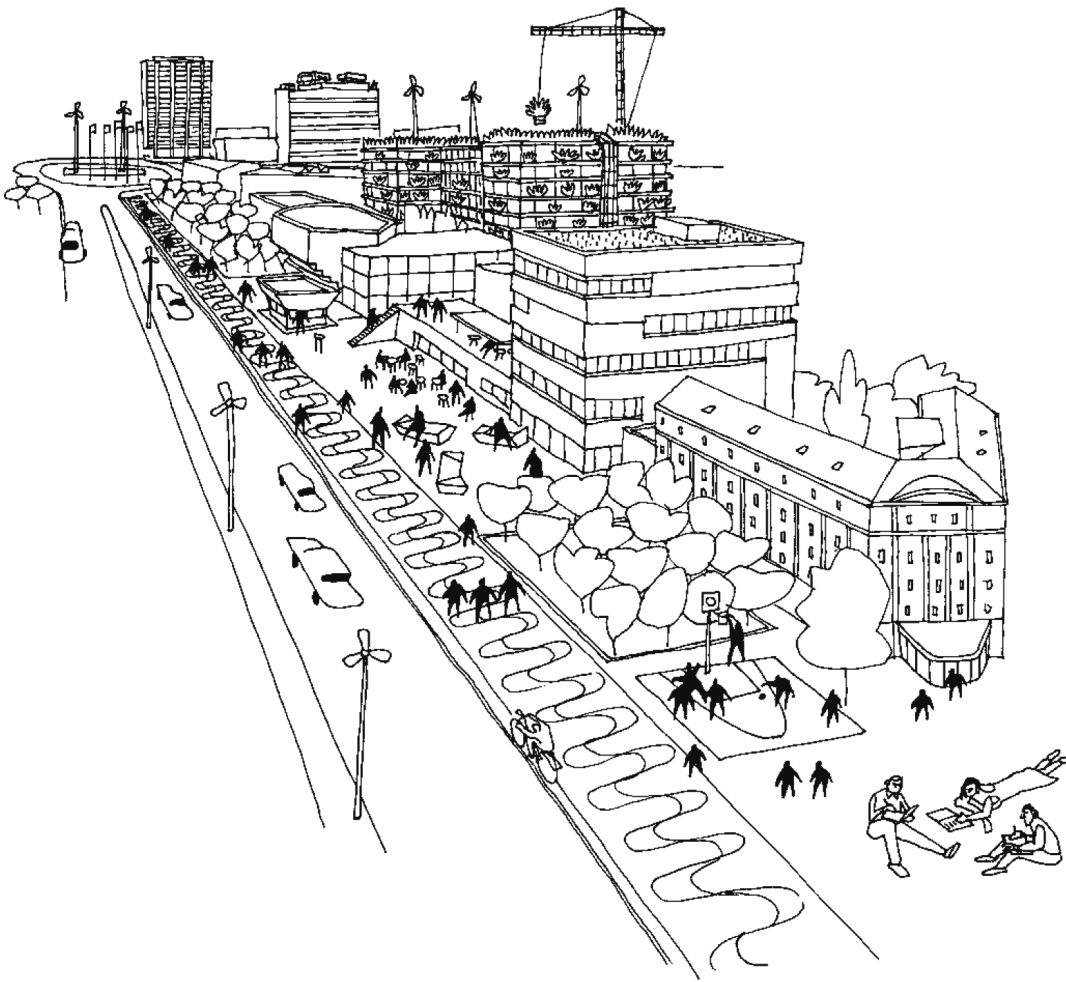
Berlin's actual spatial problems are threefold. For roughly 20 years after the fall of the wall in 1989, most urban projects and architectural plans in the city were meant to weave the city together again, to wipe away the hard edge between the Western and the Eastern part. This actually was an aesthetically driven strategy, invented during the 1987 IBA that aimed to develop a 'critical reconstruction' of the city fabric, which as a result led to very traditional and less innovative architectural projects. At this very moment, since the project of uniting the city almost is finished, we have to figure out what the next big narrative of the city should be. What should the vision that shapes the future of Berlin be?

The second important point is that after 1989, although it was expected that Berlin would welcome over 1 million new inhabitants, the city initially shrank. This trend has turned: we, the citizens of Berlin, even can feel the city growing. Berlin is so attractive! Space is getting scarce. Everything within the S-Baan circle, which is a really large area, is under pressure. This of course increases the



**IBA-studio, een openbare werk-
en discussieruimte**
IBA-studio, an open space for
work and discussion





**Charlottenburg als binnen-
stedelijke campus met een hoge
kwaliteit van educatie, werken,
verblijven en leven**

Charlottenburg as an inner-city
campus, with a high degree of
quality in terms of education, work,
housing and living

**Voormalige luchthaven
Tempelhof, Berlijn**

The former airport at Tempelhof,
Berlin



**Stadslandbouw op de voormalige
luchthaven Tempelhof, Berlijn**
Urban farming at the former
Tempelhof airport, Berlin

narratief voor de stad zou kunnen zijn. Vanuit welke optiek krijgt de toekomst van Berlijn vorm?

Een tweede belangrijk punt is dat het inwonertal van Berlijn na 1989 in eerste instantie afnam, terwijl de stad had verwacht meer dan 1 miljoen nieuwe inwoners te mogen verwelkomen. Het tij is gekeerd: wij Berlijners kunnen de stad bijna voelen groeien. Berlijn is zo aantrekkelijk! Ruimte begint schaars te worden. Alles binnen de ring van de S-bahn, en dat is echt een heel groot gebied, staat onder druk. Hierdoor neemt het belang van vragen over ruimtelijke segregatie en gentrificatie toe.

De derde vraag heeft te maken met de financiën van de stad. Berlijn staat er niet goed voor, wat is veroorzaakt door de verkoop van land en openbare voorzieningen in de jaren 1990. De stad kan daardoor niet alleen geen druk uitoefenen op de markt, maar is ook niet in staat zelf nieuwe sociale woningbouwprojecten op te zetten of te bouwen. Gelukkig gaat deze situatie gepaard met een ongekeerde gretigheid onder Berlijners om betrokken te zijn bij het maken van de stad, bijvoorbeeld via collectieve particuliere bouwprojecten, 'guerilla-tuinieren', enzovoort.

Over het algemeen heeft een IBA-project richting en concentratie nodig om niet vast te lopen in 'ein bisschen alles oder nichts', waarvan de lokale politieke partij Die Grünen de IBA Berlin 2020 beschuldigde. Zij stelden dat het project de 'echte' vragen van vandaag zou negeren: huurverhoging, gentrificatie en klimaatverandering.⁴ Welke thema's wilde IBA Berlin 2020 precies adresseren?

Ik ben het eens met de analyse dat dit actuele vragen zijn, maar absoluut oneens met de constatering dat deze IBA ze niet aan de orde zou stellen. Je moet weten dat het project oorspronkelijk, toen de stadsarchitect van Berlijn, Regula Lüscher, er in 2008 mee begon, bedoeld was om het masterplan voor het voormalige vliegveld Tempelhof te onderzoeken. Dat masterplan was gemaakt al voordat de luchthaven werd opengesteld voor het publiek. Sinds de hekken open zijn is het vliegveld een succes: het is een magisch park in de stad en, zeker in de zomer, drukbezocht. Ook in de omgeving van Tempelhof gaat het goed, vooral in de wijk Neukölln, die eerder bekend stond als een van de slechtste wijken van Berlijn. Een IBA-project organiseren op Tempelhof, terwijl dat al een succes is, zou belachelijk zijn! Ik heb daarom voorgesteld niet alleen het vliegveld, maar ook andere braakliggende terreinen en leegstaande gebouwen als onderwerp te kiezen. Hoe kunnen we die ruimte(n) zien als het kapitaal van de stad?

De IBA-studio ging van start met wekelijkse bijeenkomsten: discussies met het publiek, wetenschappers, vormgevers en politici. Op basis van die discussies ontwikkelden we drie concepten met het oog op de toekomst van Berlijn: *Hauptstadt*, *Raumstadt* en *Sofortstadt*. Deze concepten werden aan de hand van gesprekken met het publiek uitgewerkt voor specifieke locaties in de stad.⁵ Tot het moment waarop IBA werd stopgezet, is doorgewerkt met de twee laatst genoemde concepten. Het eerste concept is al snel komen te vervallen, wat ik jammer vond, omdat dit ging over de spanning tussen de invloed op de stad en haar stedenbouwkundige ontwikkeling van zowel de federale staat, die in deze stad veel land bezit, als de lokale politiek. Het tweede concept, *Raumstadt*, onderstreepte hoe de leegstand in de stad kan worden ingezet om een duurzame omgeving en gemeenschap te realiseren. *Sofortstadt*, ten slotte, ging over de spanning tussen de *longue durée* van het architectonische project en de korte aandachtsspanne van het publiek, en beoogde meer gebruikersparticipatie te genereren.

Het was de bedoeling van IBA Berlin 2020 een spannend

question of spatial segregation and gentrification.

The third layer is the deficit of the city caused by the sell-out of land and (formerly publicly owned) facilities during the 1990s. The city lacks leverage and therefore is not able to start or even build new affordable social housing projects by itself. Fortunately, this situation is combined with an unique eagerness of the Berlin citizens to be involved in the production of the city, for instance in collective private building projects, 'guerrilla gardening', and so forth.

In general, an IBA project needs focus, in order not to be stuck in 'a little bit of everything and a whole lot of nothing', something the local political party of the Grünen accused the IBA Berlin 2020 of. They state that the project overlooks the 'real' questions of today: increasing rents, gentrification and climate change.⁴ What are actually the themes that IBA Berlin 2020 did choose to address?

I agree on the analysis that these questions are contemporary problems, but surely not on the remark that this IBA didn't address these issues. You have to know that when Berlin's city architect Regula Lüscher initiated the project in 2008, it was initially intended to research the master plan of the closed airport of Tempelhof. This master plan, however, was made before the site was opened to the public. Ever since the opening of the fences to the public, the site is a success, the most amazing spot in the city, a crowded park in summertime. The surroundings of the airfield are also successful, specifically the neighbourhood Neukölln, which previously was one of the most stigmatized neighbourhoods of Berlin. Therefore, to organize an IBA project on Tempelhof, which is already a success, would be ridiculous! I thus suggested addressing not only these airfields, but also other voids and vacant buildings in the city. How can we understand these as the very capital of Berlin?

We started the IBA-studio with weekly events: discussions with the public, with scientists, designers and politicians. These helped us to develop three concepts that addressed the future of Berlin: *Hauptstadt*, *Raumstadt* and *Sofortstadt*, which were detailed in specific locations all over the city as a result of a broad public debate.⁵ Until the preparations were cancelled, we focused on the latter two concepts, the first was dropped quite soon after the presentation, which I found sad. It would have addressed the tension between the influence on urban planning of the federal state, which owns a lot of land in this city, on the one hand and the local politics on the other. The second concept, *Raumstadt*, emphasized how the vacancies in the city can be used in order to create a sustainable environment and community, whereas *Sofortstadt* finally addressed the tension between the *longue durée* of the architectural project and the short-term attention of the public, and therefore allows for better user participation.

The intention was to turn the IBA into an exciting project that would enable the citizens of Berlin to become co-producers of the city. The question of rents, gentrification and even climate change, to come back to the criticism of the Grünen, actually were at the very heart of this IBA Berlin 2020. The reuse of buildings, the awareness of the importance of temporal uses, the importance of the local economy, the ability to construct affordable housing – all were specific responses to our contemporary questions.'

According to you, how were these concepts and projects related to the problem of housing – which is, as you stated, one of the central spatial questions of the city of Berlin today?

project te maken dat Berlijners in staat zou stellen mede stad te maken. Vragen over huur, gentrificatie en zelfs klimaatverandering, om terug te komen op de kritiek van Die Grünen, stonden in feite centraal tijdens deze IBA. Hergebruik van gebouwen, besef van het belang van tijdelijk gebruik, het belang van de lokale economie en de kunst betaalbare woningen te bouwen, waren allemaal specifieke antwoorden op eigentijdse vragen.

Hoe verhielden deze concepten en projecten zich met de huisvestingsproblematiek die tegenwoordig volgens u een van de belangrijkste ruimtelijke vraagstukken van Berlijn is?

Ik kan natuurlijk geen concrete projecten of experimenten laten zien, omdat we nog in de conceptuele fase van het project zaten. Maar ik denk dat de IBA Berlin 2020 minstens vijf vraagstukken met betrekking tot huisvesting aan de orde zou hebben gesteld. Om te beginnen bestaat er behoefte aan nieuwe 'standaarden' en 'normen', vooral met het oog op hergebruik van leegstaande gebouwen. Een Internationale Bauausstellung maakt immers ruimte voor experimenten, opdat wensen en verwachtingen kunnen worden getest en uitgedaagd.

Ten tweede hebben de woningbouwverenigingen sinds 1989 hun woningvoorraad vooral gerenoveerd, maar vrijwel niets nieuws gebouwd. Het is daarom heel opwindend om na te denken over nieuwe sociale of collectieve woningbouw en hoe die te realiseren onder de huidige Berlijnse omstandigheden.

Vervolgens zijn er de *Genossenschaften*, een oud model uit de jaren 1920 waarbij mensen geld inbrengen en vervolgens gezamenlijk betaalbare woonruimte bouwen. De winst wordt weer in het project gestoken; er wordt door de deelnemers geen geld mee verdiend. Het is een model dat speculatie vertraagt of tegenhoudt. De IBA had kunnen demonstreren wat dergelijk initiatieven voor de stad betekenen. En dan zijn er nog de *Baugemeinschaften*, waarbij mensen met elkaar en voor zichzelf een woningbouwproject opzetten. Dit model moet worden verbeterd, opdat het ook kan worden gebruikt om betaalbare woningen voor mensen met een smallere beurs te bouwen en om openbare voorzieningen te ontwikkelen. Opnieuw: een IBA is in staat te laten zien hoe dergelijke projecten aan kwaliteit, vitaliteit en leefbaarheid kunnen winnen als er ook rekening wordt gehouden met maatschappelijke behoeften.

Ten slotte was het plan dat de IBA demografische veranderingen aan de orde zou stellen, omdat toekomstige woningbouwprojecten bijvoorbeeld afgestemd moeten worden op het toenemende aandeel migranten en ouderen.

Een project als de IBA is uniek. Het begint met discussies en workshops, tentoonstellingen en excursies, en eindigt met tastbare bouwprojecten, bouwwerken die te bezoeken, aan te raken, te ruiken zijn. Het is een manier om geld, initiatieven, talent en stakeholders samen te brengen en effectief in te zetten om projecten tot stand te brengen. Wat zijn volgens u de belangrijkste aspecten van een IBA?

Er zijn concrete ruimtelijke experimenten nodig om specifieke concepten te ontwikkelen en ingang te doen vinden. Nee, het woord experiment is verkeerd gekozen, want experimenten kunnen mislukken. De IBA zou, beter gezegd, een concrete werkplaats voor de toekomst zijn geweest, waarbij mensen betrokken zijn en waaraan ze deelnemen, bewoners én professionals. Dat is een unieke kans, omdat de 'gewone' projectontwikkeling of plannenmakerij meestal geen rekening houdt met deze conditie van (publiek) onderzoek en implementatie. Belangrijk is ongetwijfeld het politieke debat en de betrokkenheid van het publiek bij ruimte-

I cannot, of course, show concrete projects or experiments, since we only presented a few concepts. To my mind the IBA Berlin 2020 would have addressed at least five questions related to housing. First is the need to find new 'standards' and 'norms', specifically in respect to the reuse of vacant buildings. An IBA creates room for experiments, through which desires and expectations can be challenged.

Second are the social housing corporations that after 1989 renovated their building stock, but almost never built anything new. It is very exciting to think about new social or collective housing, and how that can be done in these new Berlin circumstances.

The third question is what we call *Genossenschaften*, an old model from the 1920s, where people bring in money and then build affordable housing together. The financial gains are reinvested in the project: it is not meant to earn personal economic benefit. This model therefore stops or slows down speculation. The IBA would have shown what such initiatives mean for the city. The fourth aspect is the model of *Baugemeinschaften*, in which people together construct a housing project for themselves. This model needs to be improved, in order to create room for affordable housing and public amenities. The IBA should have shown how these projects gain quality, vitality and liveability by incorporating public needs.

Finally, the IBA should have addressed the changing demographics, since future housing projects need to deal with the large population of migrants, and the increasing amount of elderly people.

An IBA project is quite unique in the world: it starts with debates and workshops, with exhibitions and excursions, and ends with tangible building projects, construction that can be visited, touched, smelled. It is a means to streamline money and initiatives, talent and stakeholders, in order to make projects happen. What would you describe as the most important aspects of an IBA?

Concrete spatial experiments are needed in order to develop or enhance the concepts that are drawn. No, not experiments, since these can fail. The IBA, better said, would have been a concrete test bed of the future in which people are involved and participate, both inhabitants and professionals! That is actually a unique situation, regular development plans or future proposals don't deliver this condition of (public) research and implementation! Important aspects are the political debate and the involvement of the public in the spatial questions of today and tomorrow. Even in our very initial state of preparation, a lot of people showed up at the IBA studio and participated in the debates, we got a lot of excited responses from citizens, from corporations, from *Stiftungen* (foundations), funds and universities. Politically, the IBA is an opportunity to make projects happen, to work towards a better city. But even more importantly, it withstands the general trend to turn governmental services into bureaucratic administrative entities. Concrete projects for the future of the city – that is the heart of politics! In other words, an IBA project brings architectural design to the heart of the political arena, as well as vice-versa: it shows how important a political debate on architecture, the city and its future is.

But now that it has been cancelled, what do you see as the legacy of the preparations for the IBA studio?

As Regula Lüscher said: the IBA may have died, but the problems are still here. Surely, the work in order to prepare the IBA had sharpened the understanding of Berlin's problems and potentials. What is considered most urgent is

lijke vraagstukken die nu en in de toekomst spelen. Er zijn echt een heleboel mensen naar de IBA-studio gekomen om deel te nemen aan de discussies die we in het begin hebben georganiseerd. We kregen veel positieve reacties van Berlijners, van bedrijven, en van stichtingen, fondsen en universiteiten. In politiek opzicht is de IBA een kans om projecten te verwezenlijken, om een bijdrage te leveren aan een betere stad. Maar een IBA kan ook weerstand bieden tegen de algemene tendens om overheidsdiensten in bureaucratische administratieve entiteiten te veranderen. Concrete projecten voor de toekomstige stad behoren tot de kern van de politiek! Het IBA-project plaatste, met andere woorden, de architectuur midden in de politieke arena, en vice versa: het liet zien hoe belangrijk het is dat er een politiek debat gevoerd wordt over architectuur, over de stad en haar toekomst.

Wat beschouw je als erfenis van al die voorbereidingen van de IBA-studio, nu het project is afgelopen?

Zoals Regula Lüscher zei: de IBA mag dan zijn overleden, maar de problemen zijn nog springlevend. Natuurlijk heeft het voorbereidend werk op scherpe wijze de problemen van de stad gesignaleerd en ook begrepen. Het woningtekort is het meest urgente probleem. Zelfs het huidige gemeentebestuur onderkent dit met zijn verklaring dat er tot 2020 ongeveer 30.000 nieuwe woningen moeten worden bijgebouwd. Lüscher initieerde daartoe samen met zeven stadswijken, zoals Charlottenburg-Wilmersdorf, Neukölln, Pankow, Tempelhof-Schöneberg en Treptow-Köpenick, en alle grote Berlijnse woningbouwcorporaties een serie workshops, waaraan een door een jury geselecteerd, breed arsenaal aan architecten meedoet. Wij, COBE Berlijn, zijn er – gelukkig – ook bij betrokken. Je kunt deze workshops zeker zien als een direct vervolg van de IBA. Doel is de standaardmodellen voor woningbouw te bevragen, om zo nieuwe modellen en experimenten te ontwikkelen. Wat goed is aan een workshop is de focus en het concrete resultaat. Het ontwikkelen en de uitvoering van een IBA is een lang en ook uitvoerig proces dat veel energie en aandacht vergt, omdat er zoveel mensen bij betrokken zijn. Een workshop is daarom flexibeler: ze kunnen klein zijn en een beperkte scope hebben, ze kunnen snel opgezet en geagendeerd worden, en ze gaan altijd over concrete onderwerpen. Workshops houden zich bezig met actuele situaties en reageren daarop – en dat trekt de aandacht van het publiek: ze herkennen zich erin en kunnen zich met die onderwerpen engageren.

the housing shortage. Even the contemporary city council has urged this question through their statement that until 2020 about 30,000 new houses must be built. In collaboration with seven city districts, including Charlottenburg-Wilmersdorf, Neukölln, Pankow, Tempelhof-Schöneberg and Treptow-Köpenick, and all of Berlin's large housing corporations, Lüscher therefore initiated a range of workshops in which a wide array of architects were selected by a jury to participate. We, COBE Berlin, are involved as well, luckily. These workshops can be seen as a direct follow-up of the IBA preparations. Their aim is to question the standard models of urban housing in order to develop new models and experiments. The good thing about a workshop is its focus, actually, as well as its concrete result. Preparing and executing an IBA is a long and broad process that takes lots of energy and attention, since lots of people are involved. Single workshops on the other hand are a much more flexible instrument: they can be small and limited, can be developed and inserted quickly, and are bound to concrete topics. Workshops start with regarding and reacting to actual situations – and that attracts attention, recognition and resistance from the public.

Noten

- 1 Christian Schröder, 'Stad ohne Mas', <http://www.tagesspiegel.de/kultur/iba-bauten-werden-abgerissen-stadt-ohne-mass/7814198.html> (geraadpleegd 3 mei 2013).
- 2 Zie: http://www.stadtentwicklung.berlin.de/taedtebau/baukultur/iba/index_en.shtml (geraadpleegd 14 oktober 2013)
- 3 Het 'prae-IBA-team' bestaat uit Martin Heller, Vanessa Miriam Carlow, Sonja Beeck, Markus Bader, Pamela Dorsch, Thilo

Lang en Fritz Reusswig.

- 4 Citaat uit: Thomas Loy, 'Rückzug vom Tempelhofer Feld', <http://www.tagesspiegel.de/kultur/iba-bauten-werden-abgerissen-stadt-ohne-mass/7814198.html> (geraadpleegd 3 mei 2013).
- 5 Het oorspronkelijk concept voor IBA Berlin 2020 is te downloaden via: http://www.stadtentwicklung.berlin.de/taedtebau/baukultur/iba/download/lba_berlin_konzept.pdf (geraadpleegd 19 april 2013).

Notes

- 1 Christian Schröder, 'Stad ohne Mas', <http://www.tagesspiegel.de/kultur/iba-bauten-werden-abgerissen-stadt-ohne-mass/7814198.html> (accessed 3 May 2013).
- 2 See: http://www.stadtentwicklung.berlin.de/taedtebau/baukultur/iba/index_en.shtml (accessed 16 October 2013).
- 3 The prae-IBA-team consisted of: Martin Heller, Vanessa Miriam Carlow, Sonja Beeck, Markus Bader, Pamela Dorsch, Thilo

Lang and Fritz Reusswig.

- 4 Quote from: Thomas Loy, 'Rückzug vom Tempelhofer Feld', <http://www.tagesspiegel.de/berlin/internationale-bauausstellung-rueckzug-vom-tempelhofer-feld/7359514.html> (accessed 3 May 2013).
- 5 The initial concept for IBA Berlin 2020 can be downloaded at: http://www.stadtentwicklung.berlin.de/taedtebau/baukultur/iba/download/lba_berlin_konzept.pdf (accessed 19 April 2013).